

УДК 328:061.1.ЄС

<http://orcid.org/0000-0001-5941-7562>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.167240>

Н. А. Вінникова

ДО ПИТАННЯ «ДЕФЦИТУ ДЕМОКРАТІЇ» В ЄВРОПІ: ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПАРТИСИПАЦІЇ І ПОЛІТИЧНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ В ЄС

У статті представлено аналіз ефективності інституціоналізованих механізмів і практик партисипаторної демократії в Європейському Союзі. Шляхом оцінки партисипаторного потенціалу партійних і неурядових організацій, профспілкових об'єднань, плебісцитарних та інших форм політичної участі розкрито питання: яким чином громадяни ЄС безпосередньо або через органи громадського чи політичного представництва можуть впливати на ухвалення політичних рішень на наднаціональному рівні управління.

Ключові слова: політичні рішення, Європейський Союз, партисипація, політичне представництво, неурядові організації, профспілки, плебісцит, громадянська ініціатива.

Н. А. Винникова

К ВОПРОСУ «ДЕФИЦИТА ДЕМОКРАТИИ» В ЕВРОПЕ: ПРАКТИКИ ГРАЖДАНСКОЙ ПАРТИЦИПАЦИИ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В ЕС

В статье представлен анализ эффективности институционализированных механизмов и практик партисипаторной демократии в Европейском Союзе. Путем оценки партисипаторного потенциала партийных и неправительственных организаций, профсоюзных объединений, плебисцитарных и иных форм политического участия раскрыт вопрос: каким образом граждане ЕС непосредственно или через органы общественного или политического представительства могут влиять на принятие политических решений на наднациональном уровне управления.

Ключевые слова: политические решения, Европейский Союз, партисипація, политическое представительство, неправительственные организации, профсоюзы, плебисцит, гражданская инициатива.

N. A. Vinnykova

ON «DEMOCRACY DEFICITE» IN EUROPE: CIVIL PARTICIPATORY PRACTICIES AND POLITICAL REPRESENTATION IN THE EU

The paper analyzes the effectiveness of the institutionalized mechanisms and practices of participatory democracy in the European Union. The evaluation of the participatory potential of party and non-governmental organizations, trade unions, plebiscite and other forms of participation sheds light on how EU citizens, directly or through the bodies of public or political representation, can influence political decision-making at the supranational level of governance.

Keywords: political decisions, European Union, participation, political representation, non-governmental organizations, trade unions, plebiscite, civil initiative.

Постановка проблеми. Політична й демократична кризи в Європейському Союзі, ознаки яких останніми роками виявляються у протестних акціях населення країн ЄС, формуванні рухів громадянського опору, створенні нових загальноєвропейських політичних сил радикального спрямування, зростанні пронаціоналістичних настроїв серед населення, і неуклінного спаду явки електорату під час виборів до Європейського Парламенту, а також розвитку антагоністичних настроїв між громадянами окремих держав-членів з питань розподілу загальноєвропейських коштів, змушують по-новому оцінити форми і механізми реалізації партисипаторної і представницької демократії в європейському багаторівневому урядуванні.

Аналіз актуальних досліджень. Означені явища і тенденції актуалізували проблему демократичності політичного управління в ЄС і дискусії навколо питання «дефіциту демократії» в Європі зокрема, підтвердженням чого є наукові дослідження останніх років: Е. Ван ден Абель [32], Е. Еріксен [6], С. Крьогер [16], Шт. Лендорфф [17], С. Пьяттоні [22], А. Сті [25], Д. Фрідріх [13].

У рамках вітчизняних політологічних студій ця проблематика досліджується в аспектах нормативно-інституційного забезпечення представництва та форм політичної участі громадян в процесах управління на рівні ЄС (П. Байковський [1], І. Ткаченко [3], О. Трагнюк [4]).

Зауважимо, що будь-які інституційні механізми демократичної партисипації у системі загальноєвропейського урядування не будуть достатньо дієвими, якщо не матимуть довіри з боку суспільства і підтримки з боку національних органів влади. Важливу роль також відіграє чинник консолідованості еліт і громадян у процесі вироблення політичних рішень.

Метою дослідження є визначення найбільш ефективних механізмів партисипації та представництва інтересів громадян ЄС на загальноєвропейському рівні урядування. Означена ціль потребує аналізу плебісцитарних форм ухвалення загальноєвропейських рішень; опосередкованої партисипації через участь у неурядових організаціях і

профспілкових асоціаціях; партійно-політичного представництва в Європейському Парламенті.

Виклад основного матеріалу. Традиційним механізмом можливості впливу громадян на ухвалення рішень у Європейському Союзі є представництво їхніх інтересів на рівні Європейського Парламенту. Однак з моменту надання громадянам права прямого вибору членів Європейського Парламенту, явка на вибори демонструє негативну динаміку: якщо в 1979 показники склали 61,9% громадян, то у травні 2014 року – 42,61% (до речі, не подолавши 42,97% 2009 року) [10]. Звернімо увагу, що найнижчі показники явки на вибори до Європейського Парламенту в травні 2014 року продемонстрували громадяни Словаччини (13%), (Чехії 18,2%) і Словенії (24,55%). Загалом держави-члени Центрально-Східної Європи не забезпечили і 50% явки [10]. Навіть громадяни Польщі, яка відносно спокійно пережила кризовий період 2008–2009 років і отримала за перші 10 років свого членства дуже потужні вливання з боку Європейського Союзу, не виявили великої зацікавленості щодо голосування на загальноєвропейських парламентських виборах (23,83%). У той час як виборці Греції, Італії, які на тривалий час увійшли в період рецесії (особливо це позначилося на ситуації в Греції), доволі активно долучилися до участі у виборах з показниками явки 59,97% і 57,22 % відповідно; країни «європейського ядра» – вийшли з помірковано-середнім результатом: Франція (43,5%) і Німеччина (48,1%). Показники електоральної активності британців порівняно з попередніми голосуваннями суттєво не змінилися – 35,6% [10].

Подібні показники електоральної активності мають кореляцію із суспільною оцінкою представницьких механізмів політичної участі у наднаціональному управлінні. Дослідження громадської думки в державах-членах виявили, що більшість громадян Латвії, Чехії, Великобританії та Словенії вважають голосування в європейських виборах неефективним способом впливу на вироблення загальноєвропейських політичних рішень [11]. Водночас велике значення, на нашу думку, має рівень довіри не

стільки до механізмів представництва, як до власне представників. Зокрема проходження в Європейський Парламент 8 скликання політичних сил радикального спрямування: Національний Фронт (Франція), СИРІЗА (Греція), Партія Незалежності Об'єднаного Королівства (Великобританія), Подемос (Іспанія), «Рух п'яти зірок» (Італія) є наслідком їхньої популярності (хоч і отриманої за рахунок популістських програмних гасел) на національному рівні. «Нові» політичні партії відійшли від форм класичного партогенезу і пропонують мережевий формат побудови структурно-організаційних принципів своєї діяльності, акцентуючи у своїх програмних гаслах на ідеях поширення прямої демократії. Зокрема іспанська Подемос (Podemos – ісп. «Ми можемо»), формально не маючи ні центрального офісу, ні керівництва, діє через своєрідні політичні клуби – представництва прихильників руху, об'єднаних у «кола». Головний орган управління Подемос – Асамблея громадян – налічує вже понад 350 тис. осіб і «є простором, в якому великі рішення (програмні, первинні, електоральні, політико-стратегічні), виробляються й ухвалюються безпосередньо громадянами [23]. Зазначимо, що незважаючи на свою новизну на політичному полі (заснована у січні 2014 року), Подемос під час виборів до Європарламенту (у травні 2014 року), посіла четверте місце з 7,98% голосів, і отримала 5 місць в ЄП.

Програма «Руху 5 Зірок» (італ. Movimento 5 Stelle) орієнтована на створення «антипартотократичної системи, що має сприяти безпосередній участі громадян у державному управлінні на основі використання цифрових форм демократії» [21]. У Європейському Парламенті «Рух 5 Зірок», об'єднавшись з Партією Незалежності Об'єднаного Королівства у політичну групу «Європа за свободу і пряму демократію», виступає за впровадження механізмів участі громадян в ухваленні загальноєвропейських рішень шляхом референдумів не тільки на національному, а й на регіональному і місцевому рівнях [8]. Антагоністичні в ідеологічному спектрі ліворадикальна грецька СИРІЗА [26] і ультраправий Національний Фронт, очолюваний

Марін Ле Пен [14], засуджують панівну неоліберальну євроатлантичну політику Європейського Союзу і наполягають на докорінних змінах у напрямку подолання дефіциту демократії в Європі. І хоча потужні загальноєвропейські партійні об'єднання (Європейська народна партія і Партія європейських соціалістів) все ще мають переважну більшість місць у ЄП, втрата голосів на останніх виборах є ознакою зниження довіри до них з боку електорату.

Загалом негативна динаміка явки на вибори до Європейського Парламенту і стрімке зростання популярності нових політичних організацій, орієнтованих на посилення механізмів прямої участі громадян, на наш погляд, є ознаками не тільки делегітимації політичного управління на рівні ЄС, але й кризи національних політичних систем представництва.

Окрім політичних інструментів участі шляхом партійного представництва в Європейському Парламенті, громадяни ЄС можуть здійснювати вплив на вироблення рішень через неурядові організації та різноманітні галузеві об'єднання. Згідно з результатами досліджень Євробарометру більшість громадян в Євросоюзі вважають, що неурядові організації можуть впливати на ухвалення рішень на місцевому (75%) і національному (70%) рівнях, і меншою мірою на рівні ЄС (53%). Симптоматично, що 56% опитаних зазначили, що не входять до жодної громадської організації, а 41% заявляють, що європейським громадянам не потрібні такі типи організацій, зокрема цю думку поділяють більшість опитаних у п'яти державах-членах – Румунії, Греції, Болгарії, Португалії та Кіпрі [11, р. 4].

Механізмом представлення своїх професійних інтересів на загальноєвропейському рівні управління для громадян виступають профспілки. Створена в 1973 році Європейська конфедерація профспілок (ЄКП) представляє європейський профспілковий рух на рівні ЄС [12]. ЄКП координує діяльність 44 Міжрегіональних профспілкових рад, які організовують профспілкове співробітництво за межами національних

кордонів. ЄКП визнано органами управління ЄС єдиним представником міжгалузевої профспілкової організації на європейському рівні. Серед цілей і засадничих принципів діяльності ЄКП є сприяння розвитку європейської соціальної моделі інтеграції, а також відкритого демократичного процесу ухвалення рішень шляхом повного залучення громадян до розроблення рішень, які охоплюють їхні інтереси. Для цього ЄКП використовує консультації з робітниками, колективні переговори, щорічні тристоронні соціальні саміти (за участі представників Європейської Комісії, Економічного і Соціального Комітету, Європейського Центробанку); надає висновки щодо законодавчих ініціатив Європейської Комісії; підтримує зв'язок з членами Європейського Парламенту; координує участь профспілок у ряді консультативних органів, у тому числі в Економічному і Соціальному комітеті та агентствах ЄС; здійснює акції прямої дії, зокрема демонстрації.

Відзначимо, що Європейська конфедерація профспілок також може висувати зауваження до процедурного забезпечення ухвалення рішень на європейському рівні управління. У проєкті «Міжінституційної угоди для кращого регулювання» ЄКП існує декілька претензійних пунктів до ухвалення рішень головними євроустановами: Європейській Комісії висувається вимога надавати більше уваги зауваженням Європейського Парламенту під час першого читання до зняття законопроекту з розгляду, тоді як нормою мають залишатися угоди, ухвалені після другого читання, і вони не мають підмінятися тристоронніми переговорами, навіть якщо позиції Європарламенту і Ради ЄС є дуже відмінними [24].

Однак сприйняття ефективності транс'європейських профспілкових об'єднань в якості механізму впливу на вироблення наднаціональних рішень залежить від ролі, яку відіграють профспілки на державному рівні управління. Середній рівень профспілкового членства в Європейському Союзі становить 23%. Такий показник обумовлений відносно низьким рівнем членства в деяких великих країнах ЄС, Німеччина з 18%, Франція 8%, Іспанія 19% і Польща з 12% [33].

Найвищі показники чисельності членства мають профспілки країн Північної Європи: Фінляндія (74%), Швеція (70%) і Данія (67%) [22]. Для скандинавських країн членство у профспілці є невід'ємною складовою зайнятості. В інших країнах ЄС профспілки стикаються з менш прихильним ставленням, особливо в деяких з нових держав-членів Центрально-Східної Європи. Вісім з одинадцяти країн демонструють показники чисельності профспілкового членства нижче за середній по ЄС. Виключеннями є профспілки Словенії з чисельністю 26% співробітників, Хорватії з 35% та Румунії, де членством у профспілках охоплено 33% робітників [33].

Необхідно зазначити, що членство в профспілці не є єдиним показником їхньої впливовості. В Іспанії, наприклад, підтримка профспілок здійснюється за рахунок великої кількості голосів, яку вони отримують на виборах ради підприємств, а у Франції профспілки неодноразово демонстрували, що, незважаючи на низький рівень членства, вони можуть мобілізувати працівників у масові страйки і демонстрації. Тим не менш, якщо показники профспілкового членства суттєво варіюються по країнах ЄС, загальна тенденція свідчить про зниження чисельного представництва і зниження довіри до профспілок, як до дієвого механізму представництва інтересів. Особливо виразно це виявляється в державах-членах Центрально-Східної Європи, де на роль профспілок вплинула реструктуризація промисловості та системні економічні трансформації. Ознаки стагнації довіри до профспілок мають місце й в Австрії та Португалії. Цікаво, що британські профспілки демонструють зворотну тенденцію, у першу чергу, за рахунок зростання чисельності профспілок у приватному секторі. Зазначимо, що хоч рівень охоплення громадян профспілками й не перевищує однієї третини, на державному й на загальноєвропейському рівні управління вони мають доволі сильний потенціал впливу на вироблення рішень, і здатні амортизувати ефекти лібералізації соціально-економічної сфери у рамках інтеграційних процесів. Національні уряди як і європейські владні інституції

навіть чи можуть дозволити собі ігнорувати об'єднання інтересів на ринку праці.

Найбільш поширеними формами прямої участі громадян у процесі вироблення й ухвалення загальноєвропейських рішень є плебісцити та механізм Європейської громадянської ініціативи. Необхідно відзначити, що саме політичні інструменти прямої партисипації неодноразово викривали розбіжності, наявні у баченні й оцінці процесів євроінтеграції між громадянами та елітами. Майже хрестоматійним прикладом таких соціальних кліважів став процес ратифікації Конституційного договору ЄС у 2005 році [28]. Хоча попереднє узгодження проекту на рівні європейських еліт мало багато суперечностей, найбільш неочікуваними виявилися розбіжності в розрізі громадянського схвалення по країнах ЄС і значні розколи у ставленні до Конституції між елітами та населенням. Зокрема у Франції (одного з ініціаторів Конституційного договору) попри високу явку (69%), населення більшістю голосів (54,8%) відхилило проект, тоді як політичні сили та перші особи держави його підтримали [7]. Через декілька днів громадяни Голландії 61,6% голосів сказали – «ні» європейській конституції, знову ж таки у розріз з прихильною до неї позицією національної еліти.

Однією з причин відхилення проекту Конституції у Франції та Нідерландах виявилася слабка адаптація французького і голландського суспільств до нових реалій Європейського Союзу після його розширення. Оскільки «нові» країни ЄС загалом помітно поступаються «старим» за рівнем економічного розвитку, французькі та голландські виборці показали, що їм стає все важче асоціювати себе з «ною Європою». Відзначимо, що й за останніми дослідженнями у Бельгії, Німеччині, Франції, Люксембурзі та Австрії, все більше людей вважають, що розширення послабило ЄС [31]. Незважаючи на створення спільного ринку і перехід на євро, ЄС не виправдав пов'язаних з ним економічних надій, хоча економіка, безперечно, залишається його основною сферою діяльності. Крім того, загострюються розбіжності між державами-членами несприятливо позначилися на ідеї

створення політичного союзу. Населення не погодилося з думкою еліт, висловивши за допомогою голосування своє невдоволення надмірним фінансовим тягарем і процесом централізації влади в Брюсселі. Саме це подвійне розчарування – криза досягнень і криза ідентичності – швидше, ніж страх перед надмірною інтеграцією, і породило критичне ставлення електорату до Конституційного договору у Франції, Нідерландах та інших країнах.

Загалом можна виділити кілька узагальнюючих характеристик, типових для всіх плебісцитів з важливих питань євроінтеграції.

По-перше, домінування державної підтримки у порівнянні з громадською, висловленою на референдумах. Зокрема в Норвегії 1992 року парламент ухвалив приєднання до ЄС 67% голосів, та під час референдуму в 1994 році громадяни відкинули цю ініціативу – кількість негативних відповідей становила 52,2% [5]; у Швейцарії вступ до Європейського економічного простору 1992 року дістав підтримку 85% Ради кантонів та 62% членів Національної ради, однак половина населення проголосувала проти (50,3%) [20]. У Данії перший референдум з ухвалення Маастрихтського договору (2 червня 1992) провалив його ратифікацію. Після внесення змін у Договір, викладених в Единбурзькій Угоді, яка включає чотири винятки для Данії, він нарешті був ратифікований на другому референдумі 1993 році [18]. У 2000 році данський уряд провів референдум щодо введення євро, однак 53,2% учасників голосування висловилися проти [19].

По-друге, експерти вказують на тісний зв'язок між явкою та результатами референдуму: чим вище явка, тим більше тих, хто голосує «проти». На референдумах про вступ до ЄС високий відсоток схвальних голосів за низької явки був характерним для посткомуністичних країн, тоді як висока явка за незначного відсотка схвалення були типовими для невеликих західноєвропейських країн (Норвегії та Швейцарії). Аналіз проведених референдумів виявив, що в країнах, де рішення урядів про

приєднання не знаходило підтримки населення, рівень обізнаності в питанні був високим [2].

По-третє, дослідження аспектів загального ставлення до ефективності плебісцитів на європейському рівні демонструють, що трохи більше половини (54%) громадян вважають участь у голосуванні в європейських виборах ефективним способом впливу на політичні рішення. Найбільш скептично до партисипаторного потенціалу референдумів ставляться у Латвії, де 61% населення вважає, що голосування в європейських виборах є неефективним і тільки 32% вважають його ефективним, Чеській Республіці (54% проти 39%), Великобританії (54% проти 40%) та Словенії (53% проти 40%) [11, р. 23].

Поглиблення розколу між елітами й населенням у сприйнятті процесів євроінтеграції не може подолати навіть впровадження нових інституційних механізмів громадянської партисипації, закладених в Лісабонському договорі [29]. За декілька років функціонування Європейської громадянської ініціативи, як механізму прямої участі у виробленні загальноєвропейських рішень, громадяни виявили відчутну активність і зацікавленість у можливості впливати на формування європейського політичного порядку денного [9]. Симптоматичним також є те, що низка запропонованих ініціатив стосувалася посилення практик партисипаторної демократії. Однак з понад 50 поданих за перші чотири роки існування цього механізму ініціатив, тільки 3 були зареєстровані і прийняті до розгляду Європейською Комісією, і 1 (ініціативний проект щодо належного рівня якості питної води [34]) має шанс на оформлення в законопроект. 20 загальноєвропейських громадянських ініціатив було відхилено, у тому числі ініціатива щодо запровадження в законодавчій системі ЄС правового механізму референдуму незалежно від конституцій держав-членів з метою обов'язковості плебісцитних рішень для кожної гілки влади урядування ЄС [27]; і навіть досить радикальна ініціатива щодо негайного проведення референдуму з приводу довіри компетентності Європейському уряду, згідно з якою наявні європейські структури

урядування потребують невідкладної заміни новими органами, сформованими демократичним шляхом [30]; ініціатива, висунута громадянами Іспанії «Зміцнення участі громадян у прийнятті рішень на рівні колективного суверенітету» про гарантування суверенних прав громадян Європейським Союзом на будь-якому рівні управління і в будь-якій державі ЄС [15]. Ці та інші подібні ініціативи свідчать про наочну невдоволеність громадян Європейського Союзу не тільки станом демократичності наднаціонального управління, а й вочевидь, ерозією традиційних механізмів представництва своїх інтересів на загальноєвропейському рівні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Розглянуті в нашій роботі форми прямої й опосередкованої партисипації у виробленні наднаціональних рішень в ЄС виявляють, що механізми політичного представництва і прямої участі не є достатньо ефективними з точки зору громадян, що підтверджується дослідженнями Євробарометру: тільки 4% опитаних обговорювали суспільні проблеми з членами Європейського Парламенту, ще 4% брали участь у публічній дискусії на національному рівні, і лише 1% респондентів взяли участь у громадських дебатах на рівні ЄС [11, р. 27]. Найбільш ефективними в очах громадян, принаймні з точки зору довіри до них і можливостей впливу на загальноєвропейський рівень управління, є неурядові організації і профспілкові асоціації. Очевидно, що масовість, інституціонально-нормативне забезпечення діяльності, мережева структура та наближеність до громадян (через безпосереднє членство або вузькопрофільну спеціалізацію), дозволить бути ефективнішими трансляторами громадських інтересів та партисипаторними механізмами на загальноєвропейській арені вироблення рішень.

Загалом, на наш погляд, окреслені проблемні тенденції є частиною системного процесу делегітимації політичного управління в Європейському Союзі, опосередкованого розбіжностями у сприйнятті інтеграційних процесів між елітами і громадянами ЄС, з одного боку, а також зниженням ефективності діяльності національних урядів, і як наслідок втрата довіри до

них як ретрансляторів інтересів громадян держав-членів на загальноєвропейській арені вироблення рішень. З огляду на це, перспективним уявляється дослідження кореляції між станом легітимності державних форм управління і сприйняттям громадянами євроінтеграційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байковський П. Інституційна та соціокультурна складова проблеми «дефіциту демократії» в ЄС / П. Байковський. — Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. — 2012. — Випуск 30. — С. 103—112.
2. Галлер М. Розбіжності у сприйнятті євроінтеграції елітами та громадянами / М. Галлер // Європейський Союз і світова політика: консенсус і розбіжності / за ред. Е. Гембла та Д. Лейна; пер. з англ. О. Носика. — К. : Наука, 2011. — С. 144—163.
3. Ткаченко І. Громадянське суспільство і Європейський Союз: функціонування і співпраця / І. Ткаченко // Віче. — 2015. — №2. — С. 15—19.
4. Трагнюк О.Я. Деякі правові засоби подолання дефіциту демократії в Європейському Союзі (на прикладі інституту громадянської ініціативи в ЄС) / О.Я. Трагнюк. — Державне будівництво та місцеве самоврядування. — №22. — 2011. — С. 86—95.
5. «1994: Norway votes «no» to Europe» // BBC. — 1994-11-28 [Electronic resource]. — Mode of access : http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/november/28/newsid_4208000/4208314.stm
6. Eriksen E. O. Rethinking Democracy and the European Union / E. O. Eriksen, J.E. Fossum. — Routledge. — 2012. — 234 p.
7. Eurobarometer on Constitution: a positive attitude, but a lack of information // Eurobarometer on Constitution. — Brussels. — January 2005. [Electronic resource]. — Mode of access : http://europa.eu/rapid/press-release_IP-05-104_en.htm.
8. Europe for Freedom and Direct Democracy [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.efdgroupp.eu/about-us/direct-democracy>.
9. European Citizens' Initiative Official [Electronic resource]. — Mode of access : <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/welcome>.
10. European Parliament. Election results. Turnout [Electronic resource]. — Mode to access : <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/election-results-2014.html>.
11. Europeans' Engagement in Participatory Democracy. Report. Fieldwork: February 2013. — Publication: March 2013 / Flash Eurobarometer 373 [Electronic resource]. — Mode of access : http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_373_en.pdf.
12. European Trade Union Confederation [Electronic resource]. — Mode of access : <https://www.etuc.org/>.
13. Friedrich D. Democratic Participation and Civil Society in the European Union / D. Friedrich. — Manchester University Press, 2011. — 256 p.
14. «Front National» [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.frontnational.com/>.
15. Fortalecimiento de la participación ciudadana en la toma de decisiones sobre la soberanía colectiva [Electronic resource]. — Mode of access : <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/initiatives/non-registered/details/469>.
16. Kröger S. Political Representation in the European Union Democracy in a time of Crisis / S. Kröger. — Routledge, 2014. — 288 p.

17. Lehdorff St. Divisive integration. The triumph of failed ideas in Europe / St. Lehdorff. — ETUI. — Brussels. — 2015. — 367 p.
18. Maastricht-traktaten & Edinburgh-afgørelsen — 18 maj 1993. [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.eu.dk/da/dokumenter>.
19. Marcussen M. The Danish EMU Referendum 2000: Business as Usual [Electronic resource] / M. Marcussen, M. Zølner // Government and Opposition. — 2003. — №36 (3). — 379—402. — Mode of access : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1477-7053.00071/pdf>.
20. Miserez M.-A. Switzerland poised to keep EU at arm's length [Electronic resource] / M.-A. Miserez // Swissinfo. — 02/12/2012 — Mode of access : http://www.swissinfo.ch/eng/20-years-on_switzerland-poised-to-keep-eu-at-arm-s-length/34083578.
21. «Movimento 5 Stelle» [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.movimento5stelle.it>
22. Piattoni S. The European Union: Democratic Principles and Institutional Architectures in Times of Crisis / S. Piattoni. — OUP Oxford, 2015. — 320 p.
23. «Podemos» [Electronic resource]. — Mode of access : <http://podemos.info>.
24. Proposal for an Interinstitutional Agreement on Better Regulation — ETUC position paper [Electronic resource]. — Mode of access : <https://www.etuc.org/documents/proposal-interinstitutional-agreement-better-regulation---etuc-position-paper#.VbXsGsY8pYw>.
25. Stie A. E. Democratic Decision-making in the EU: Technocracy in Disguise? / A. E. Stie. — Routledge, 2015. — 242 p.
26. «SYRIZA» [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.syriza.gr>.
27. The Supreme Legislative & Executive Power in the EU must be the EU Referendum as an expression of direct democracy [Electronic resource]. — Mode of access : <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/initiatives/non-registered/details/1753>.
28. The Treaty establishing a Constitution for Europe [Electronic resource]. — Mode of access : http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_establishing_a_constitution_for_europe/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf.
29. The Treaty of Lisbon (2007) [Electronic resource]. — Mode of access : http://europa.eu/lisbon_treaty/full_text.
30. To hold an immediate EU Referendum on public confidence in European Government's (EG) competence [Electronic resource]. — Mode of access : <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/initiatives/non-registered/details/1634>.
31. Toshkov D. The «Old» and the «New» Europeans: Analyses of Public Opinion on EU Enlargement in Review / D. Toshkov, E. Kortenska, A. Dimitrova, A. Fagan // MAXCAP Working Paper. — No. 2. — April 2014. — 41p. [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.maxcap-project.eu/system/files/maxcap_wp_02.pdf.
32. Van den Abeele E. Better regulation: a bureaucratic simplification with a political agenda / E. van den Abeele. — ETUI. — Brussels, 2015. — 88 p.
33. Visser J. ICTWSS: Database on Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts in 34 countries between 1960 and 2012 [Electronic resource] / J. Visser. — Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies (AIAS). University of Amsterdam. — Version 4. — April 2013. — Mode of access : <http://www.uva-aias.net/207>.
34. Water and sanitation are a human right! Water is a public good, not a commodity! [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.right2water.eu/>.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2016